

Etikens utveckling

av Jan Tullberg

Manuskript snarlikt artikel publicerad i

Svensk Linje

Nummer 2-3, 1995

Etikens utveckling

av Jan Tullberg

Många förändringar i människors sociala liv gottskrivs en högre etik. När vi läser om eskimåbefolkningar som dödar sina gamla och om barnarbete i industrialismens barndom så är det lätt att fälla moraliserande omdömen. Hur främmande för oss är inte sådana beteenden?

Det finns dock starka skäl att tro att man också på den tiden såg ett stort värde i ett långt liv för sina föräldrar och en lycklig barndom för sina barn. I en svår situation gjorde man ett val som knappast kan fördömas med starka argument, utan måste betraktas som klokt. När maten inte räckte för eskimåerna var de tvungna att göra en prioritering; de gamla blev utan mat. Eftersom vi inte är i samma svåra situation slipper vi göra en faktisk prioritering och föreslår ”en för alla - alla för en” som en god human princip. Den kan vara en utmärkt princip för några flyghaverister på Grönland med hopp om att bli hittade i tid, men det hade varit en dålig princip för eskimåerna. Om de gemensamt ätit den sista maten och jakten misslyckades vore alla i stammen förlorade. Genom att koncentrera de sista resurserna ökar de sina överlevnadsmöjligheter. I deras situation talar alla sakskalet för att vi borde och skulle välja som de. I en situation med överflöd hade eskimåerna säkert beviljat sina gamla en rejäl pension.

Industrialismens barnarbete är en liknande historia; det var inte hjärtlösa föräldrar som drev sina barn till fabrikerna. Det var en positiv möjlighet för barn att genom ett hårt arbete försörja sig så de slapp den sväldöd som hade drabbat så många av deras jämnåriga i tidigare generationer. Människor behövde inga moralpredikningar för att bry sig om sina barn, utan när ekonomin tillät en arbetarfamilj att klara sina barn på endast de vuxnas löner var detta en ännu attraktivare lösning. Den förändringen gottskrivs ofta godhjärtade filantroper ur de högre klasserna som förändrade lagstiftningen, men bör ses som en effekt av den ekonomiska utvecklingen. I valet mellan att låta barnen svälta eller arbeta valde människor barnarbete. I valet mellan barnarbete och en något lägre, men ändå tillräcklig, familjeinkomst valde de det sistnämnda.

Det förefaller troligt att de moraliska principerna och prioriteringarna huvudsakligen varit oförändrade. Slutet för ättestupa och barnarbete har inte berott på någon etisk omvärdering, utan prioriteringslistan är förmodligen rätt oförändrad. Det har skett föga ”etisk utveckling”, utan en högre materiell standard gör att en del åtgärder nu inte längre är nödvändiga. Vi kan nu göra ett val mellan trevliga alternativ, men det är primärt alternativen som blivit trevligare, inte vi själva.

När det gäller sociala relationer till icke-släktingar så är situationen mer svåröverskådlig och man kan fråga sig om det finns någon eller några fundamentala principer som förklarar ett stort antal handlingar. Mycket tyder på att reciprocitet, ömsesidighet, är den mekanism som driver ett socialt beteende. Den bärande normen i reciprocitet är rättvisa, en individs utdelning skall stå i proportion till hans insats.

Jämlikhet som norm är däremot inriktad på lika resultat. Hänsyn till insatsen är av sekundärt intresse, medan det däremot är primärt att den som har mycket bör ge till den som har mindre. Ett val mellan rättvisa och jämlikhet får stora sociala och politiska konsekvenser. De flesta jämlikhetsförespråkare tar dock inte och renodlar sin position, utan förespråkar ökad jämlikhet, vad nu det kan betyda, samt reformer som de anser leder till både ökad rättvisa och ökad jämlikhet. Att inte gå emot rättvisetanken är förmodligen en klok taktik.

Några studier - beskrivna av Roger Brown i *Social Psychology* - visar hur viktig relationen mellan insats och belöning är, för att resultatet skall uppfattas som tillfredsställande. Trots att svarta professionella baseballspelare är extremt välbetalda, så anser de ändå att de har för lite betalt. En möjlig hypotes för att de har den uppfattningen är att vita baseballspelare har det ännu bättre och att svarta har jämlikhet mellan välavlönade basebollstjärnor som norm, men så visar sig inte vara fallet; en jämförelse visade att svarta proffs hade högre lön än vita. Argumentet för att de svarta ser sig som diskriminerade är att de anför att de har bättre statistiska resultat, vilket skulle motivera en ännu högre löneskillnad till deras förmån. Jämlikhet duger inte som norm ens för en grupp som just nått inkomstligans topp.

En kontrast är en undersökning bland fattiga engelska arbetare med en bråkdel av baseballspelarnas inkomster. Många av dem ansåg att det inte ens fanns sådana som hade det bättre. Alla visste naturligtvis att det fanns människor som hade det materiellt bättre, men gjorde jämförelsen: "Har andra det bättre än jag som gör en jämförbar insats?". En uppfattning om rättvisa väger tungt, vid såväl missnöje som fördragsamhet.

Jämlikhet överensstämmer med rättvisa förutsatt att insatserna är lika. Den som förespråkar en olik belöning har rimligtvis bevisbördan och jämlikhet bör råda såtillvida det inte finns starka skäl för en annan fördelning. Det gör det dock oftast och en sådan stark princip är rätten till resultatet av det egna arbetet. Det måste ses som helt underordnat att någon annan har det sämre än den som har förtjänat något och att bara ta arbetets frukter måste rimligtvis betraktas som stöld. Som del av en uppgörelse med kopplade fördelar kan dock transaktionen ses som ett byte, låt vara under visst tvång. Ett socialt liv är fyllt av regler som vi inte väljer till alla delar, men som också har positiva sidor. Konventioner som äktenskap, yrkesroller och mycket annat innebär begränsningar, men är acceptabla om de också ger vissa förmåner, inte bara skyldigheter. Om vi inte erbjuds någon motsvarande förmån ser vi det inte som ett byte, utan som stöld, och revolterar.

Feodalsystemet undergrävdes och föll när det inte längre uppfyllde reciproka minimikrav. När adeln upphört att spela en avgörande ekonomisk och militär roll blev deras privilegier allt mer stötande. Den klassiska räddningsaktionen när rättigheter och skyldigheter inte längre går ihop, är att hävda den ensidiga skyldigheten som en altruistisk plikt. På lång sikt är det förmodligen ohållbart med grova skevheter och altruismen är därför oduglig till att bära upp en samhällsmoral.

En av vår tids kriser är välfärdsstatens. Dess försvarare talar mer eller mindre entusiastiskt för en altruistisk moral som hävdar att vi har skyldigheter mot "eftersatta grupper" och att jämlikhet har ett etiskt värde. Detta har dock små möjligheter att bli en framgångsrik linje. Endast den del av välfärdssamhället som bygger på en reciprok rationalitet, kan och bör överleva. Den altruistiska delen bör ses som skadliga regler som nonchalerar den centrala sociala normen, reciprok rättvisa.

I det gamla industrisamhället kunde man utgå ifrån att folk hade en stark press på sig att prestera eftersom latmaskens möjligheter var begränsade. Man kunde utgå från att den arbetslöse verkligen sökte arbete och den sjuke var sjuk. Man kunde se det mycket begränsade understödet som hjälp till en person som snabbast möjligt vill komma ur sin olyckliga benägenhet. Idag håller inte detta antagande. I vissa subkulturer är det normala beteendet att inte arbeta och incitamentet för att arbeta är närmast obefintligt. De är inte reciproker med otur, utan personer som permanent försöker leva på andras arbete. Också för arbetande medborgare blir gränsen mellan hjälp och mygel mycket diffus.

På detta kan man reagera på tre sätt. Man kan påstå att det behövs mer reklam för medkänsla, mer givande, mer altruism, så reder sig problemen. Det andra sättet är att försvara systemet med polismetoder. Man straffar några fiffelare - andra till varnagel - för att de missbrukat det fina systemet. Vill man inte vara så brutal tillämpas istället mildare former av polisiära insatser; fler blanketter, mer kontroll av uppgifter, fler byråkrater. Den tredje vägen är att reformera systemen och göra dem rationella; folk skall förmås att själva göra rätt, utan övertalningskampanjer eller tvång. Detta bör rimligtvis vara en överlägsen form på samma sätt som kapitalismen visade sig överlägsen slaveriet och planekonomin. Voltaire fällde kommentaren: "Slavens enda frihet är att vara lat". De allra flesta har än idag inte insett sanning och konsekvens av den observationen; människor presterar mer genom egen motivation än genom styrning och tvång.

Än lever en gammaldags moral kvar med regler som gällde för tidigare generationer. "Om någon icke vill arbeta, så skall han icke heller äta" skrev Paulus och många såg det som en faktisk samhällsnorm, inte bara som prästprat. Att den normen inte längre dominerar blir först successivt allt klarare, när allt fler utnyttjar allt fler förmåner under en lam protest från den byråkrati som skall bevaka välfärdsstaten samtidigt som den gynnas av systemets tillväxt. En norm kan dock inte överleva om den inte överensstämmer med realiteter.

Stora grupper har dock ännu inte sett konsekvenserna som kan illustreras på följande sätt. Socialbidragsnormen för en fyrapersoners familj i Sverige är ca 16.000 kr och en familj med två vanliga löntagare får ca 20.000 kr efter skatt. Detta innebär att premien för att arbeta är 4.000 kr i månaden, eller drygt 10 kr per arbetstimme, men arbetar en person deltid eller de båda har lite lägre lön så är premien ännu lägre. Den centrala frågan är om så små incitament kan motivera människor att arbeta? Räcker belöningen inte så har vi alternativen att öka den eller införa arbetsplikt med polisiärt stöd. Om människor en gång lagt av att arbeta krävs det naturligtvis mycket större incitament att få dem tillbaka. De som ser sig själva som välfärdsstatens försvarare klär sig helst i den altruistiske predikantens mantel och talar om plikten att arbeta och hjälpa andra. Detta tror jag inte kommer att bli en framgångsrik strategi, utan den stöder myglarna och försvårar den önskvärda lösningen - ett återupprättande av den reciproka balansen.

Jämlikhet i form av en hög minimilön får ej önskade, men förväntade, effekter; en rad låginkomstjobb rationaliseras bort och arbetslösheten ökar. De arbetslösa får sin standard via staten och blir allt mindre motiverade att nå denna standard genom arbete och de får också allt färre möjligheter att göra detta. En bättre väg måste vara att minska tröskeln, så den lägsta lönen blir så låg så att den sista arbetssökande får ett jobb. Alla skall bringas in i arbetslivet och ge sitt bidrag - Paulus har rätt; lön till den som inte arbetar kan inte vara en rättighet.

Det finns inga skäl att tro att ett utvecklat samhälle inte skulle ha jobb åt alla sina medborgare om man har ekonomin i balans. Vissa tjänster rationaliseras bort, men andra kommer till, för i en rikare ekonomi ökar naturligtvis efterfrågan. Därför förefaller tanken att man generellt skall omvandla låginkomsttagaren till högbidragstagare som en högst destruktiv metod. Däremot tycks det konstruktivt att påverka utbudsstrukturen genom ökad utbildning. Ett ökat antal välutbildade får effekten att deras löner sjunker och efterfrågan ökar än mer. Samtidigt blir de utbildade färre och minskat utbud på sådan arbetskraft gör att lönerna ökar och minskningen av ”okvalificerade” jobb balanseras. På detta sätt får vi den utveckling som är den dominerande i de liberala samhällena. En utbildningsexplosion som har täckt en växande efterfrågan och dessutom ökat lönerna för de allt färre lågutbildade; gapet mellan olika inkomsttagare i den kapitalistiska ekonomin har minskat i det längre perspektivet. I de nya industrialiserade länderna i Asien har detta gått mycket fort och det trots att de politiska regimerna drivit mycket lite omfördelningspolitik, utan främst expansionspolitik. Den fördelningsmässiga omtanken verkar huvudsakligen vara ett behov skapat av sina betalda förespråkare, inte ett resultat av marknadens oförmåga.

Välfärd utifrån en reciprok moral motiveras av skydd mot ödets nycker; jaktlyckan blir dålig, man skadar sig, vädrets makter är ogynnsamma. Finns det marginaler så är det intressant att investera i ett skydd mot framtida olyckor, i sina stamfränder personligen eller indirekt som i en välfärdsstat. Lösningen kan ses som en försäkring som skall skydda mot hårda slag och hjälpa den drabbade på fötter. Den hjälpte förväntas om möjligt återgälda favören, inte se sig som åtnjutande ett privilegium; det är en försäkringslösning som betalas i förhand och i efterhand.

Jämlikhetens naturliga grundtes är rimligtvis jämlikhet mellan alla människor, dvs för hela mänskligheten. När annan jämlikhet fokuseras som mellan maskinoperatörer, arbetsledare och börsmäklare diskuterar man jämlikhetsprincipen blott i en mycket begränsad bemärkelse. Om en regel inte håller som övergripande princip, så måste man dock ifrågasätta om den har någon relevans för de mindre frågorna. Faller grundprincipen, så måste de mindre frågorna leta efter en annan regel. Den globala jämlikheten är rimligen en helt död princip. Få personer går formellt emot den, men ingen tvekar ett ögonblick att nonchalera den helt, och det är handling inte ord som är avgörande. Alla äter vi väl, sover gott, men då och då förväntas vi hävda att vårt överskott jämfört med jämlikhetsnormen tynger oss. Det förefaller som ett kollektivt hyckleri. Vi besvärar inte av bristen på jämlikhet och bör då inte hävda att vi bryr oss eller att vi bryr oss över att vi inte bryr oss mer.

Ingen i ett u-land förväntar sig heller att vi jämlikt skulle dela vårt överflöd med dem. De uppskattar naturligtvis om vi gör det, men de skulle inte göra det själva. I den hårda värld de lever i finns det färre altruistiska myter av det slag som frodas i välfärdsstaten.

Slutsatsen är att samhällets utveckling inte kännetecknas av någon etisk utveckling att tala om; grunden är och förblir materiell och reciprok. När samhället blev mer komplicerat så har olika altruistiska alternativ blommat ut. De är dock inte livskraftiga på sikt, utan myterna faller ihop - men dessvärre inte utan att först ställa till stor skada. Detta århundrades kommunistiska och nationalsocialistiska experiment är kanske de mest tankeväckande exemplen. Medborgarna berövades sina individuella rättigheter och deras skyldighet blev att tjäna ledarskiktets vision för

kollektivet. De nya människorna hann döda många gamla människor innan de själva blev dödade eller desillusionerade. Människans moraliska grundinställning har inte förändrats, utan den manipulativa tekniken har varierats med olika ideal; nya trick för att få andra att tro det är deras plikt att göra som översteprästen vill. Det är motiverat att döma ut den altruistiska moralfilosofin som bedrägeri.

På en mindre högstämmd, men mer väsentlig, nivå har det skett stora förändringar som förtjänar att kallas framsteg; den vetenskapliga, den ekonomiska och den demokratiska revolutionen. Av dessa framgångar följer en moralfilosofisk slutsats som inte ännu trängt igenom. Inget av de nya systemen hyllar en holistisk syn som kräver att individen skall offra sig för helheten, utan sätter den enskilda individens intressen i huvudrollen; vetenskapsmannens nyfikenhet, konsumentens behov och väljarens intressen. De bygger alla på filosofin att individernas egenintresse är drivkraften, och att resultatet faktiskt blir riktigt bra.

Konventionell moralfilosofi påstår envist motsatsen, vår uppgift är att tjäna andra. Det primära för en moral måste dock vara vad den har för reella effekter, inte att dess förespråkare framstår i en sympatisk dager. Altruismens position är så komprometterad genom stora och små misslyckanden att den gör många skenbara reträtter och förklarar sig stå för nya åsikter. Man förklarar söndagsskolans moral död, men man slåss för den i nästa ögonblick i ett marginellt förändrat exempel; Bibelns lidande spetälske blev den gamla tant som skulle hjälpas över gatan har nu blivit en stackars flykting. Den gamla söndagsskolan är död leve den nya söndagsskolan! Man bedyrar sin realistiska syn på altruismens begränsningar för att nästa ögonblick hylla den som den fundamentala dygden för individ och samhälle. Altruismens funktion har dock alltid varit densamma; ett stöd för sociala regler som inte kan försvaras med reciprok rationalitet och som därför i grunden är asociala.